

Vol.17, No. 40, summer 2022,

Quarterly

ISSN: 1735-4536

Islamicedu@irhu.ac.ir

A Meta-Synthesis on the Model of Islamic Citizenship Education Based on Empirical Research

Jamaluddin Mustafa (Training and Counseling Department, Central Tehran Branch, Islamic Azad University of Tehran, Iran, jamal.hija@gmail.com)

Masoumeh Samadi (Corresponding Author, Department of Islamic Education and Training, Research Institute of Education Studies, Tehran, Iran – Visiting Professor, Department of Education and Counseling, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, fsamadi30@yahoo.com)

Mahshid Izadi (Training and Counseling Department, Central Tehran Branch, Islamic Azad University of Tehran, Iran, dr.izadi.mahshid1452@gmail.com)

Fahimeh Ansariyan (Training and Counseling Department, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, f.ansarian110@yahoo.com)

Majid Rostami Bashmanie (Department of Management, Islamic Azad University, Naraq Branch, Naraq, Iran, dr.rostamimaj@gmail.com)

ARTICLE INFO

Article History

Received: 2021/8/17

Accepted: 2021/10/3

Key Words:

meta-synthesis,

Model,

Citizenship Education,

Islamic Resources

ABSTRACT

With the aim of developing a model for training Islamic citizens, the meta-synthesis research method was selected in order to integrate the results of previous researches from previous empirical sources related to the research, from library resources as a statistical population, and 15 previous studies were selected through purposive sampling method for final investigation. The qualitative content analysis method was used to analyze the collected data and the results showed that Education of Islamic citizens is one of the seven principles. These are freedom, justice, preservation of human dignity, moderation in behavior, monotheism, health and rationality. These were approved and validated by experts using Kappa index with the amount of 0.87, and the following suggestions were presented:

1. By developing training courses, the education system must familiarize the teachers with the principles developed in this research to implement and consider them in their education.

2. We must provide the ground for serious participation of governmental and non-governmental sectors, especially NGOs active in the field of social, political, economic, cultural and individual education (such as Islamic Propaganda Organization, Police Force, Municipality, Cultural Heritage and Tourism).

3. We must provide appropriate social, cultural, economic and political contexts for applying the concept of "Islamic citizenship education" in educational resources and materials.

فرا ترکیبی بر الگوی تربیت شهروندی اسلامی مبتنی بر پژوهش‌های تجربی

جمال‌الدین مصطفی (گروه تربیت و مشاوره، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی تهران، ایران؛ jamal.hija@gmail.com)

معصومه صمدی (نویسنده مسئول، گروه تعلیم و تربیت اسلامی، پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش، تهران، ایران - استاد مدعو گروه

تربیت و مشاوره، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران؛ fsamadi30@yahoo.com)

مهشید ایزدی (گروه تربیت و مشاوره، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی تهران، ایران؛ dr.izadi.mahshid1452@gmail.com)

فهیمة انصاریان (گروه تربیت و مشاوره، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران؛ f.ansarian110@yahoo.com)

مجید رستمی بشمینی (گروه مدیریت، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نراق، نراق، ایران؛ dr.rostamimaj@gmail.com)

اطلاعات مقاله

چکیده

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۵/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۷/۱۱

واژگان کلیدی:

فرا ترکیب،

الگو،

تربیت شهروندی،

منابع اسلامی

با هدف تدوین الگویی برای تربیت شهروند اسلامی از روش تحقیق فرا ترکیب به منظور ادغام نتایج تحقیقات قبلی از منابع تجربی پیشین مرتبط با پژوهش از منابع کتابخانه‌ای به عنوان جامعه آماری و با روش نمونه‌گیری هدفمند تعداد ۱۵ مطالعه قبلی برای بررسی نهایی انتخاب و از روش تحلیل محتوای کیفی به روش کدگذاری برای تحلیل اطلاعات جمع‌آوری شده استفاده گردید و نتایج نشان داد که تربیت شهروند اسلامی از اصول ۷گانه شامل: آزادی، عدالت، حفظ کرامت انسانی، اعتدال در رفتار، توحید، بهداشت و عقلانیت پیروی می‌کند که با استفاده از شاخص کاپا با مقدار ۰/۸۷ مورد تأیید و اعتبارسنجی متخصصان قرار گرفته، پیشنهادات ذیل ارائه گردید:

۱. آموزش و پرورش با تدوین دوره‌های آموزشی، معلمان را با اصول تدوین شده در پژوهش، جهت اجرا و کاربرد در آموزش‌های خود آشنا کند.

۲. زمینه مشارکت جدی بخش‌های دولتی و غیردولتی به‌ویژه سازمان‌های مردم نهاد فعال در زمینه تربیت اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و فردی (همچون سازمان تبلیغات اسلامی، نیروی انتظامی، شهرداری، میراث فرهنگی و گردشگری) فراهم شود.

۳. زمینه‌ها و بسترهای مناسب از لحاظ اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی به‌منظور به‌کارگیری مفهوم «تربیت شهروندی اسلامی» در منابع و محتواهای آموزشی فراهم شود.

مقدمه

شهروندی از مهم‌ترین «ایده»‌های اجتماعی است که به منظور کمک به شناخت بهتر جامعه، روابط درونی آن و «هدایت» کنش‌ها و رفتارها به وجود آمده است. این مفهوم، مانند هر مفهوم دیگر، در بستر تاریخی-اجتماعی و درون شبکه‌های مفهومی، محتوا و معنای خود را در برداشته است؛ این محتوا و معنا همواره ثابت نبوده و به «اعتبار» تحولات پدید آمده در جوامع و رویکردهای نظری، دستخوش تغییر شده است. در اغلب این تعاریف، جنبه‌های «حقوقی» شهروندی مورد تأکید قرار گرفته است. با این همه، تجربه شهروندی تنها به پایگاه حقوقی فرد بستگی ندارد، بلکه به «روابط بین افراد و گروه‌های اجتماعی» نیز وابسته است (هاشمی، ۱۳۸۹، ص ۱۴۲) شهروندی پیوند میان فرد و جامعه را در قالب حقوق، تعهدات و مسئولیت‌ها منعکس می‌سازد و چارچوبی برای تعامل افراد، گروه‌ها و نهادها ارائه می‌کند. در حقیقت، شهروندی «مجموعه‌ای از قوانین رسمی و عرفی است که علاوه بر امکان حضور و دخالت جدی شهروندان در امور سیاسی جامعه خویش، موجب حفظ صیانت از اصول اساسی حیات انسانی آنها و بهره‌مندی از شرایط و امکانات رفاه اجتماعی است که در تنظیم روابط افراد با یکدیگر و تعاملات ملت و دولت (روابط اجتماعی) مؤثر است (هاشمی، ۱۳۸۹، ص ۱۴۲). پریور^۱ (۱۹۹۹)، معتقد است که مفهوم شهروندی تا حد زیادی وابسته به «شرایط کشور خاص و جامعه ویژه» می‌باشد و هر فرهنگی نیز شهروند ویژه خود را می‌طلبد. برای مثال در کشور انگلیس و آمریکا، شهروند به کسی گفته می‌شود که با شبکه‌های اجتماعی نظیر انجمن‌ها، گروه‌ها، سازمان‌ها، احزاب و... در ارتباط باشد (فرمehنی فراهانی، ۱۳۸۹، ص ۱۱). بحث تربیت شهروندی در جامعه امروزی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و مورد توجه متخصصان تعلیم و تربیت و جامعه‌شناسان قرار گرفته است ژيرو^۲ (۱۹۸۳) معتقد است تعلیم و تربیت شهروندی مفهومی چالش برانگیز است که با «ایدئولوژی‌ها»ی مختلف و انتظارات تجویزی همراه است. لذا، با اصطلاح‌های دیگر مانند تربیت سیاسی، تربیت اخلاقی و تعلیم و تربیت مدنی، تعلیم و تربیت ملی گرایانه، تربیت اجتماعی

1. Pryor

2. Giroux

و سواد سیاسی به کار برده می‌شود. تربیت شهروندی، "نگاه" ویژه‌ای به یادگیری دانش، توانایی و نگرش‌هایی دارد که از یک سو، فرد را در تعامل مؤثر و مطلوب با دیگران توانا می‌کند و از سوی دیگر، ماهیت پیچیده و بحث‌انگیز مفهوم تربیت شهروندی، موجب ارائه برداشته‌ها و تعاریف مختلفی از آن شده است (جمالی تازه کند و دیگران، ۱۳۹۲، ص ۲) و در این میان، جایگاه نظام تعلیم و تربیت و عنصر اصلی آن که همانا «برنامه درسی» و هسته آن که برنامه‌ریزی مبتنی بر «محتوای کتب درسی» می‌باشد، در جهت شکل‌گیری تربیت شهروندی بر کسی پوشیده نیست. تعلیم و تربیت شهروندی مفهومی چالش برانگیز است که با ایدئولوژی‌های مختلف و انتظارات تجویزی همراه است، لذا با اصطلاحات دیگر مانند تعلیم و تربیت سیاسی، تعلیم و تربیت اخلاقی، تعلیم و تربیت مدنی، تعلیم و تربیت ملی‌گرایانه، تعلیم و تربیت اجتماعی و سواد سیاسی به کار برده می‌شود. در این باره لطف‌آبادی (۱۳۸۵) می‌نویسد: از آنجا که شهروندی یک فرایند مربوط به تمام عمر است؛ همه افراد در طول زندگی خود نیازمند آموزش‌های متناسب با شهروندی در مراحل گوناگون زندگی هستند. دانش‌آموزان نیز نیازمند آن هستند که در زمینه‌های اخلاقی، رشد اجتماعی و دانش و درک درست از جهان آموزش ببینند. در تمام تصمیم‌گیری‌های مربوط به خودشان در خانه و مدرسه و جامعه مشارکت کنند و به‌عنوان یک شهروند در تعاملات اجتماعی نقش فعال و سازنده داشته باشند. اهداف تربیت شهروندی بستگی زیادی به نوع نظام‌های سیاسی یک کشور دارد. هدف تربیت شهروندی در مدارس عمومی آمریکا باید احترام به شأن و منزلت افراد و انسان‌ها، تقبل مسئولیت‌های فردی، سیاسی و اقتصادی به‌عنوان یک شهروند، عضو مستقل و مؤثر در جامعه، مشارکت در امور مدنی به شیوه‌ای مؤثر و متفکرانه، ترویج عملکردهای سالم با توجه به قانون اساسی باشد (فرمehنی فراهانی، ۱۳۸۹، ص ۱۹۲). وولف^۳ (۱۹۹۹) معتقد است که مریمان و پرورشکاران در صدد تحقق مجموعه‌ای از اهداف مختلف از طریق تربیت شهروندی هستند. به لحاظ تاریخی بسیاری از برنامه‌های آموزشی شهروندی به دنبال پرورش احساس غرور و افتخار ملی در دانش‌آموزان از طریق مطالعه

3. Woolf

تاریخ یا مؤسسات سیاسی کشور بوده‌اند. برخی از مریبان رویکردی ارسطویی اتخاذ کرده‌اند. بدین معنی که فرد برای اینکه انسانی با فضیلت محسوب شود باید در امور جامعه سهیم گردد و به همین منظور به فراگیران، ارزشمندی خدمت به کشور، به‌عنوان مثال از طریق خدمت سربازی آموخته می‌شود. با این وجود، برخی افراد بر تعلیم اصول عدالت اجتماعی به‌عنوان هدف اساسی تربیت شهروندی تأکید می‌ورزند. سرانجام بسیاری از دمکرات‌های مشارکت طلب از آموزشی حمایت می‌کنند که به دانش‌آموزان بیاموزند تا در محیط کار، مدرسه، خانواده فردی فعال باشند. این گروه از آموزش و پرورشی حمایت می‌کنند که دانش‌آموزان را قادر می‌سازد تا در مدرسه و محیط زندگی به تمرین مشارکت بپردازند. المعامری (۲۰۰۹) می‌نویسد که تربیت شهروندی در برخی از کشورها بر پرسشگری مبتنی است. به عبارت دیگر تربیت شهروندی قصد دارد تا تفکر انتقادی را در فراگیران پروراند تا بدین طریق آنها را در بررسی انتخاب‌ها و ارزیابی تصمیماتی که بر زندگی فردی و اجتماعی‌شان تأثیر می‌گذارد، یاری رساند. در مقابل، برخی دیگر از کشورها تمایل دارند تبعیت و همشکلی را در بین دانش‌آموزان ترغیب کنند. این نوع تربیت شهروندی به دنبال پرورش وفاداری شدید فراگیران نسبت به حکومت می‌باشد ولو اینکه چنین حکومتی در راستای مصلحت عمومی عمل نکند. به عبارت دیگر دانش‌آموزان به‌منظور پذیرش نظم اجتماعی و سیاسی و احترام به مراجع قدرت، آداب و رسوم و سنت‌ها آماده می‌شوند، بدون اینکه درباره آنها تأمل داشته باشند. شورای ملی مطالعات اجتماعی آمریکا (NCSS)^۱ بیان می‌کند که هدف اصلی مدارس این است که دانش‌آموزان را به‌عنوان شهروندان فعال و مشارکت‌جو آماده کنند. این آمادگی به دانش‌آموزان کمک می‌کند تا دانش، نگرش و مهارت‌های مورد نیاز برای پذیرش مسئولیت یک شهروند در جامعه‌ای دمکراتیک را کسب کنند.

مبانی نظری

تربیت شهروندی ریشه در ماهیت دموکراسی دارد. دموکراسی نیاز به شهروندانی فعال، مطلع و مسئولیت‌پذیر دارد. شهروندانی که

1. American National Council for Social Studies.

خواستار مسئولیت‌پذیری در قبال خود و اجتماعشان هستند و در فرایندهای سیاسی هم شرکت می‌کنند و همینان شهروندانی آگاه، متفکر و مسئولیت‌پذیر هستند که حقوق و تکالیف خود را به خوبی می‌شناسند و با دارا بودن دانش، مهارت و فهم لازم برای بر عهده گرفتن یک نقش مؤثر در جامعه، فرصت‌های مناسبی برای آنان جهت مشارکت در عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و زیست بومی فراهم می‌گردد (فرمبینی‌فراهانی، ۱۳۸۹، ص ۳۶). تربیت شهروندی تابع فضای سیاسی، اقتصادی و فرهنگی حاکم بر آن جامعه است و با مقوله آموزش ارزش‌ها به شدت گره خورده است و پیچیدگی‌ها و رموز حاکم بر هر جامعه‌ای تصویری متفاوت به شهروندان و صلاحیت‌های ضروری آنها می‌دهد (فرمبینی‌فراهانی، ۱۳۸۹، ص ۷۹). اگرچه توجه به مسئله اهمیت و ضرورت تربیت شهروندی در جوامع امروزی موضوعی جدید است (قاسم‌پورخوشرودی، حیدری، ۱۳۹۴، ص ۲۷۶) و سابقه پرداختن به آن در جوامع غربی به زمان حکمای بزرگ یونان چون سقراط، افلاطون و ارسطو باز می‌گردد. با این وجود به نظر می‌رسد که در پرتو تحولات و دگرگونی‌های عمیق اجتماعی و ارتباطی که نقش بسزایی در افزایش آگاهی‌های مردم داشته است، ضرورت پرداختن به این موضوع در جوامع کنونی به‌ویژه در جوامع اسلامی نیز احساس می‌شود (بهشتی و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۸۴). تربیت شهروندی ترکیبی از دانش، مهارت‌ها، مفاهیم، عقاید، ارزش‌ها و نگرش‌ها است که فرد را به مشارکت در متعلقات ملی، اجتماعی، جهانی ترغیب و تحت تأثیر قرار می‌دهد (هاوارد، ۲۰۰۵). در گزارش مطالعه تربیت شهروندی انجمن بین‌المللی ارزشیابی و پیشرفت تحصیلی آمده است که تمامی جوامع معاصر دارای نگرانی و دل‌مشغولی عمیق هستند که چگونه نوجوانان و جوانان خود را برای زندگی شهری و شهروندی آماده کنند و راه و رسم مشارکت در مسائل اجتماعی را به آنان بیاموزند. در این گزارش که به‌عنوان یک سند معتبر برای بسیاری از محققان و پژوهشگران سراسر دنیا مورد استفاده واقع می‌شود (وزیری، جهانی، ۱۳۸۵، ص ۱۶۸)، کویگلی تربیت شهروندی را در توسعه «دانش، مهارت‌ها و نگرش‌ها» می‌داند؛ او «دانش شهروندی» را شامل مهارت‌های عقلانی مورد نیاز برای

2. Howard

«شهروندی» در چهارچوب این جغرافیای تربیتی، نقش متفاوتی به خود می‌گیرد به گونه‌ای که هر مسلمانی در هر گوشه‌ای از جغرافیای عام آن، دارای حقوق و تکالیفی می‌شود و با توجه به اینکه تربیت شهروندی با جهان بینی و ایده‌آل‌های امت اسلامی ارتباط دارد، ضرورت طراحی الگویی از تربیت شهروندی از منظر منابع اسلامی بیش از پیش جلوه‌گر می‌شود (کاظمی‌زاده، ۱۳۹۴، ص ۶). نگاهی گذرا به فرهنگ غنی اسلام نشان می‌دهد که دین مبین اسلام توجه ویژه‌ای به مباحث مربوط به تربیت شهروندی و همچنین ابعاد و مؤلفه‌های آن دارد که به‌طورکلی در منابع اسلامی تربیت شهروندی شامل مجموعه عوامل زیر است:

قانون محوری: مقررات جهانشمول روح ادیان توحیدی، محور وحدت بخش جامعه و رفع تنازعات به شمار می‌رود، «شریعت» تعبیر قرآنی «قانون» است «... لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شُرْعَةً وَمِنْهَا جَا... ما برای هر قومی از شما شریعت و طریقه‌ای مقرر داشتیم، (مانده، ۴۸)».

آزادی (در عقیده و ایمان): آزادی اراده و عمل که وجه امتیاز انسان بر سایر موجودات و واقعیتی انکار ناپذیر است. معیاری برای ارتقاء مرتبه وجودی و رمز بقای جامعه مدنی توحیدی است و گرچه در قرآن کلمه «آزادی» نیامده است اما از یک طرف با محتوای آیات «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ...» در دین هیچ اجباری نیست و راه از بیراهه به خوبی آشکار شده است، (بقره، ۲۵۶)» و یا «إِنَّا هَدَيْنَا السَّبِيلَ إِنَّمَا شَاكِرًا وَإِنَّمَا كَفُورًا: ما راه را به او نشان دادیم یا سپاس‌گزار خواهد بود یا ناسپاس؛ (انسان، ۳)» و از طرفی دیگر، مفهوم با مؤلفه‌های «قانون‌گرایی، پرورش تفکر انتقادی، تکثرگرایی، رشد عقلانیت» ارتباط مستقیم دارد.

عدالت و برابری: تنها یک جامعه برابر، یک جامعه عادلانه است. این مفروضی است که نظریه‌پردازان سوسیالیست و بالاخص متفکران کمونیست بدان تمسک می‌جویند. در قرآن مجید آیات بسیاری درباره عدالت و برابری ذکر شده است. «وَاللَّاتِي يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَأَسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةٌ مِنْكُمْ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّىٰ تَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتَ أَوْ يُجْعَلَ اللَّهُ لِهِنَّ سَبِيلًا: و از زنان شما [امت اسلام] کسانی که مرتکب زنا

فهمیدن و توضیح دادن، مقایسه، ارزیابی، اصول و عملکرد دولت و شهروندی و «مهارت شهروندی» را شامل مهارت‌های مشارکتی می‌داند که شهروندان را قادر می‌سازد تا خط مشی دولت را تحت نظارت و تأثیر قرار دهند و در نهایت «نگرش شهروندی» را ویژگی‌های شخصیتی، خلق و خواها و تعهدات مورد نیاز مانند احترام به ارزش افراد، صداقت، مدارا و شکیبایی، همدردی، وطن‌پرستی، تعهد به حقوق بشر، نفع عمومی در حفظ و گسترش حکومت دموکراتیک و شهروندی است (فرمهبینی‌فراهانی، ۱۳۹۲، ص ۵۵).

تربیت شهروندی در منابع اسلامی: فرهنگ ناب اسلامی با تأسی از آموزه‌های وحیانی همواره به دنبال رسانیدن انسان به بلندای قلّه منزلت و جایگاه شایسته و درخور بوده است و اوج و حضيض انسان در آئینه وحی از پست‌ترین موقعیت تا برترین درجات محفوظ در نزد خداوند می‌باشد. با توجه به برداشتی که از جامعه مدنی از دیدگاه اسلام ارائه شده، می‌توان گفت «تربیت مدنی اسلامی» تربیتی است که به پرورش اعضای جامعه توحیدی در راستای رسیدن به سعادت و کمال که یکی از اهداف اصلی اسلام است می‌پردازد. نگاهی گذرا به فرهنگ غنی اسلامی، بیانگر این است که جوامع اسلامی هم از منظر نظری و هم از حیث تجربه عملی، قابلیت ایجاد جامعه‌هایی مدنی، مبتنی بر تعالیم تربیتی عالی‌ه اسلامی را دارند و شاهد این مدعا توجه فراوان دین اسلام به ابعاد مختلف حیات فردی و اجتماعی و روابط انسان‌ها است. اسلام آموزه‌های متعددی برای بهبود الگوی زندگی در جامعه اسلامی ارائه کرده است از جمله: حذف برتری نژادی و عشیره‌ای و قبول تقوا به‌عنوان ملاک برتری در روابط اجتماعی (حجرات، ۱۳)، رعایت عدالت به‌عنوان یکی از آرمان‌های جامعه اسلامی (حدید، ۱۳)، اصل کرامت و احترام به حقوق شهروندی (اسراء، ۷۰)، احسان به‌عنوان الگوی نوع‌دوستی (نحل، ۹۰)، استثمار ستیزی و استبدادگریزی به منظور حذف موانع رشد فرهنگ شهروندی (زخرف، ۵۴) و تسامح و تساهل به منظور محترم شمردن آرای دیگران (توبه، ۶۱) (حیدری و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۲۵). با توجه به ویژگی عقیدتی بودن نظام اسلامی و داشتن رویکرد جامع آن که همانا «امت‌سازی، به جای ملت‌سازی» می‌باشد، مفهوم

حرکت دادن و سوق دادن انسان به سوی خداست و به او ختم می‌شود: «صِرَاطَ اللَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ إِلَّا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ: راه آن خدایی که آنچه در آسمان‌ها و آنچه در زمین است، فقط در سیطره مالکیت و فرمانروایی اوست. آگاه باشید! که همه امور به سوی خدا بازمی‌گردد، (شوری، ۵۳)».

ادب: ادب واژه‌ای است عربی به معنای خواندن و به همین جهت، عرب به کسی که مردم را برای اطعام دعوت می‌کند «أَدَبٌ» گوید. ابن‌منظور می‌گوید: «اصل «أَدَب» دعا و خواندن است، و ادب گفته شده، به خاطر اینکه مردم را به سوی خوبی‌ها می‌خواند و از بدی‌ها نهی می‌کند». حضرت علی (علیه السلام) ادب را چنین تعریف می‌نماید: الف) ادب، کمال آدمی است؛ ب) ادب بهترین خوی است؛ ج) بهترین شرافت، ادب است؛ د) ادب نیکوترین همنشین، بهترین میراث برای فرزندان، بهترین پشتیبان و همنشین برای انسان خواهد بود. در تحقیقات مختلف نیز منابع تجربی ابعاد و مؤلفه‌های مختلفی را برای تربیت شهروندی معرفی کرده‌اند که در بخش پیشینه پژوهش به آنها اشاره شده است.

پیشینه پژوهش

مسئله تربیت شهروندی از دیدگاه و منابع مختلفی مورد توجه قرار گرفته است که درن میان منابع اسلامی توجه ویژه‌ای به تربیت شهروندی داشته‌اند و تربیت شهروندی نیز براساس منابع اسلامی بارها مورد واکاوی قرار گرفته است، از جمله پژوهش‌ها می‌توان به این موارد اشاره کرد: خان‌محمدی و همکاران (۱۳۹۹) که در پژوهشی با عنوان «طراحی الگوی فرهنگ شهروندی اسلامی-ایرانی مبتنی بر روش فراترکیب و راهکارهایی برای توسعه آن» به این نتیجه می‌رسند که: در ابعاد حقوقی و وظیفه‌ای: حقوق و وظایف: سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، مدنی، الکترونیکی و قانونی، اخلاقی و دینی و در بعد ارزشی: ارزش‌های انسانی و اخلاقی، دینی و اجتماعی در فرهنگ شهروندی دارای جامعیت معرفی شده است؛ فاتحی و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «تحلیل مبانی تربیت شهروندی از منظر آموزه‌های قرآن کریم» به این نتیجه می‌رسند که توحیدمحوری، کرامت ذاتی انسان، مسئولیت‌پذیری، از خودگذشتگی و ثار، همدلی و وحدت، خودآگاهی، مدارا یا تساهل و تسامح، امر به معروف و نهی از

می‌شوند، چهار نفر مرد از خودتان را بر آنان به گواهی بخواهید؛ پس اگر [به ارتکاب آن] گواهی دادند، آن زشت کاران را در خانه‌ها [به عنوان حبس ابد] نگاه دارید تا مرگشان فرا رسد، یا خدا [برای نجات] آنان راهی قرار دهد، (نساء، ۱۵) و از مسلمانان خواسته شده که به عدالت کاملاً پایبند باشند. «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ: به راستی خدا به عدالت و احسان و بخشش فرمان می‌دهد، (نحل، ۹۰)» که تعادل بین عدل و احسان رمز سلامتی جامعه است «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ...: همانا ما پیامبران خود را با دلایل روشن فرستادیم و با آنان کتاب و ترازوی [تشیخ‌حق از باطل] نازل کردیم تا مردم به عدالت برخیزند؛ (حدید، ۲۵)».

کرامت ذاتی انسان: قرآن کریم انسان را موجودی صاحب کرامت از جانب خداوند می‌داند: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ...: همانا فرزندان آدم را کرامت بخشیدیم؛ (اسراء، ۷۰)». این کرامت نظری می‌تواند بزرگواری‌های ارزشی و عملی فراوانی به همراه داشته باشد. به سبب همین کرامت باید همه تعالیم اخلاقی و حقوقی با عنایت به این اصل نظری و در سازگاری کامل با آن تنظیم شوند. هنگامی که بپذیریم انسان گوهری کریم و ارزشمند است، خواه ناخواه بر این باور خواهیم بود که نه تنها آزادی، امنیت، و غیره حق اویند، بلکه باید به گونه‌ای تفسیر و تنظیم شوند که با کرامت وی سازگار باشند (جوادی‌آملی، ۱۳۷۷، ص ۱۰۱-۱۰۳). از نظر اسلام انسان موجود شریف و باکرامتی است که هیچ وقت نباید شرافت و عزت او لطمه بخورد، چون انسان جانشین و خلیفه خداست. در دین مبین اسلام انسان فارغ از نژاد، رنگ و زبان و جنسیت و دین ارزشمند است و خودن مطلب، مفهوم کثرت‌گرایی را به اذهان متبادر می‌سازد.

خدا محوری: یکی از عام‌ترین اصول در تربیت اسلامی اصل خدامحوری است. این اصل جوهره اساسی رفتار یک فرد دین‌دار را تشکیل می‌دهد و مهم‌ترین اصل‌جدا تمایز تربیت شهروندی از دیگر رویکردهای شهروندی به‌شمار می‌آید. به‌طور مشخص مفهوم خدامحوری عبارت است از: «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ؛ (حمد، ۵)»؛ که بر این اساس، انجام و یا قصد انجام کلیه اعمال و رفتار انسان براساس ملاک و معیارهایی که خداوند برای آنها تعیین کرده است، لذا یکی از مهم‌ترین اصول تعلیم و تربیت اسلامی،

مشارکت، حق و تکلیف، جهان وطنی، عدالت اجتماعی، آزادی، و حقوق انسان‌ها، قانون‌گرایی، عدالت و برابری، تقسیم کار، وجود کارگزاران لایق و دانشمند و امکان انتقاد را برداشت نموده‌اند و در همین راستا در تحقیق اخگر و خلیلی (۱۳۹۵)، در پژوهش «مؤلفه‌های تربیت شهروندی از منظر قرآن و سنت» مؤلفه‌های دانایی محوری، احساس برابری، آزادی بیان و اندیشه، تفکر انتقادی، حقوق بشر، شور و مشورت، احساس تعهد، وطن دوستی، نوع دوستی، مسئولیت‌پذیری، عزت و اعتماد به نفس و حسن ظن، اطاعت از قانون، مشارکت سیاسی، مشارکت اقتصادی، تحمل و سعه صدر، امانتداری، احترام و حفظ کرامت انسانی را نتیجه‌گیری می‌کنند. همان‌گونه که اشاره شد تحقیقات مختلفی در ارتباط با تربیت شهروند اسلامی براساس منابع مختلف اسلامی انجام شده است و هر کدام ابعاد و جنبه‌های مختلفی را مورد توجه قرار داده‌اند، بر همین اساس با توجه به گسترش کاربرد تحقیقات کیفی در حوزه منابع اسلامی تربیت شهروند اسلامی، نیاز است نتایج این تحقیقات به شیوه‌های منسجم و سازمان یافته با یکدیگر تلفیق شوند تا بتوان از نتایج آنها برای حمایت سیاست‌گذاری‌ها، تصمیم‌گیری‌ها و ارائه برنامه‌های آموزشی مختلف بهره گرفت. فراترکیب نوعی مطالعه کیفی است که یافته‌های تحقیقات کیفی در زمینه یک موضوع را به‌عنوان داده به‌کار می‌گیرد؛ بنابراین، نمونه‌های مطالعه فراترکیب را مطالعات کیفی تشکیل می‌دهند که محقق براساس سؤال پژوهی مورد علاقه، آنها را وارد مطالعه می‌کند (ساندولسکی،^۱ ۲۰۰۸). به عقیده بروکس^۲ و همکاران (۱۹۹۴)، رویکرد فراترکیب در مقایسه با مطالعات کیفی اولیه، به مراتب برای تولید نظریه مناسب‌تر است. این رویکرد می‌تواند در حمایت از نظریه‌های موجود، تفسیر و تشریح دقیق‌تر آنها و نیز در تکمیل نظریه‌ها به‌کار گرفته شود. فراترکیب منجر به ارتقای تعمیم‌پذیرتری نظریه‌ها شده و درک جامع‌تر و عمیق‌تری را از پدیده‌ها فراهم می‌نماید؛ ن‌روش می‌تواند بر محدودیت اغلب مطالعات کیفی (انزوا و تعمیم‌پذیری محدود آنها) فایده و به تولید مقولات، کدها و تفسیرهای رده بالاتری بیانجامد.

منکر، خوش خلقی، دوری از منکرات اخلاقی، رعایت سجایای اخلاقی، جانبداری از حق و ترویج حق‌طلبی، صدق، وفای به عهد، صلح‌طلبی و پرهیز از جنگ و آشوب، پرهیز از سخن ناحق، وحدت و همدلی، امانتداری، تعاون و همکاری؛ صالحی و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «ارائه الگویی برای تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی براساس رهیافت‌هایی از رساله الحقوق امام سجاد (علیه السلام)» به: خدامحوری، رعایت حقوق بشر، امنیت اجتماعی، کسب مال حلال، احترام به عقاید دیگران و خضوع در برابر مردم، احترام به ارزش‌ها و سنت‌ها، عدالت و برابری افراد، آزادی افراد در بیان عقاید، رعایت تسامح و تساهل، حق شرکت در مسائل جاری جامعه، مسئولیت در برابر محیط زیست، قانون‌پذیری، مسئولیت‌پذیری در برابر اقدام‌ها، مشارکت در امور جامعه، تفکر منطقی و انتقادپذیری، تحمل و سعه صدر؛ محمدی و همکاران (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان «تحلیل مفهومی مراحل و ابعاد تربیت شهروندی» مهم‌ترین پیامدهای توجه به ابعاد شناختی-نگرشی، انگیزشی عاطفی و همچنین رفتاری-عملی را در: پرستش و عبادت خداوند یگانه؛ دستیابی به حیات طیبه؛ نیل به مقام عبودیت و قرب؛ پرورش روحیه اعتدال؛ تربیت انسان عاقل و عالم؛ مسئولیت‌پذیری. کیشانی‌فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)، در پژوهشی با عنوان «مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی» نتیجه: ارزشمندی، هدفمندی، روشمندی، نوع دوستی، مردم‌سالاری دینی، شایسته‌سالاری، جست‌وجوگری، استقلال فردی، کفایت، سلامت، وطن دوستی و اعتدال را نشان دادند. سبحانی‌نژاد و همکاران (۱۳۹۲) در پژوهشی تحت عنوان «بررسی تربیت مدنی از دیدگاه امام علی (علیه السلام) با تأکید بر نهج‌البلاغه» عوامل مطرح در قالب چهار محور: تحکیم ایمان و عقیده، ترویج اخلاقیات در جامعه، عدالت و حقوق شهروندی را در تربیت مدنی نشان داده. حیدری و همکاران (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «اصول تربیت مبتنی بر مبانی ارزشی تربیت شهروندی از منظر اسلام»، توحیدمحوری، عدالت‌محوری، آزادی، عقلانیت، احترام به کرامت انسان، تعاون و برادری و شور و مشورت؛ وضاً، پورطهماسبی و تاجور (۱۳۹۰) در «حقوق و تربیت شهروندی در نهج‌البلاغه» مؤلفه‌های: توطن و تعلق، کرامت، اخوت، حریت،

1. Sandulsky

2. Brooks

سؤالات پژوهش

مطالعات فراترکیب برای درک کسب بینش جامع از پدیده‌های نادر، موضوعات حساس و یا جمعیت‌های با دستیابی مشکل مناسب هستند. بنابر آنچه گفته شد در این پژوهش تلاش شده است تا با استفاده از رویکرد فراترکیب به سؤالات پژوهشی زیر جواب داده شود:

۱. مطالعات تجربی کیفی مرتبط با هدف پژوهش کدامند؟
۲. براساس پژوهش‌های کیفی انجام شده، اصول و ابعاد تشکیل‌دهنده تربیت شهروند اسلامی کدامند؟
۳. الگوی نهایی تربیت شهروند اسلامی براساس مطالعات قبلی چگونه است؟

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش از نظر هدف کاربردی و برحسب نحوه گردآوری داده‌های پژوهش از نوع اسنادی فراترکیب^۱ است. برای دستیابی به هدف پژوهش از روش تحقیق فراترکیب استفاده شده است که فراترکیب به‌عنوان یک روش پژوهش همچون فراتحلیل در تحقیقات کمی در تلاش است تا به ادغام نتایج تحقیقات کیفی مرتبط با یک هدف پردازد که فراترکیب به عنوان یک روش پژوهش همچون فراتحلیل در تحقیقات کمی در تلاش است تا به ادغام نتایج تحقیقات کیفی مرتبط با یک هدف پردازد و در این پژوهش از روش باروسو و ساندلوسکی (۲۰۰۶) استفاده شده است که شامل این هفت مرحله بود: ۱. تنظیم پرسش‌های پژوهش؛ ۲. بررسی نظام‌مند متون؛ ۳. جست‌وجو و انتخاب مقاله‌های مناسب؛ ۴. استخراج اطلاعات منابع؛ ۵. تجزیه و تحلیل و ترکیب یافته‌های کیفی؛ ۶. کنترل کیفیت کدهای استخراجی؛ ۷. ارائه یافته‌ها. در تحقیق حاضر جامعه آماری شامل پژوهش‌های پیشین کیفی بود که (مقالات، طرح‌ها و پایان‌نامه‌ها) در زمینه تربیت شهروندی از دیدگاه منابع اسلامی انجام شده است. در زمینه نمونه‌گیری، مرتبط‌ترین مطالعات با استفاده از رویکردی هدفمند انتخاب شدند که در بررسی‌های انجام گرفته در این زمینه ۱۵ پژوهش انتخاب شد که در آنها درباره

۱. meta-synthesis: (ارزشیابی ارزشیابی‌ها)؛ پژوهشی است که خود به مطالعه، بررسی و ارزشیابی نظام‌مند پژوهش‌های دیگر می‌پردازد.

تربیت شهروندی براساس منابع اسلامی بحث شده بود. برای تحلیل داده‌ها از رویکرد تحلیل محتوای کیفی به روش کدگذاری کیفی استفاده شد. پایایی کدهای استخراج شده از یافته‌های مطالعات با دریافت دیدگاه و تأیید تعدادی از خبرگان فلسفه تعلیم و تربیت با استفاده از شاخص کاپا درباره کدها بررسی شد.

یافته‌های پژوهش

این مطالعه از نوع کیفی است که با استفاده از روش فراترکیب انجام شده است که در مقایسه با رویکرد فراتحلیل کمی که بر داده‌های کمی ادبیات موضوع و رویکردهای آماری تکیه دارد، فراترکیب بر مطالعات کیفی متمرکز است؛ این نگرش از راه ترکیب پژوهش‌های کیفی مختلف به دست می‌آید و به کشف موضوعات و استعاره‌های جدید و اساسی منجر می‌شود. با این روش، دانش جاری پژوهش‌گر ارتقاء می‌یابد و در او دیدی جامع و گسترده در مورد مسائل پدید می‌آید. فراترکیب مستلزم بازنگری دقیق و عمیق پژوهش‌گر است تا بتواند یافته‌های پژوهش کیفی مرتبط را ترکیب کند. لذا در این پژوهش از طریق تحلیل محتوا، تمامی کدهایی که محققین مورد توجه قرار داده‌اند استخراج شده و در جدول شماره ۲ نشان داده شده‌اند. پس از آن کدهای شناسایی شده در ۱۵ مفهوم اصلی طبقه‌بندی شده و سپس در مقولات کلیدی (اصل آزادی، اصل عدالت، اصل حفظ کرامت انسانی، اصل اعتدال در رفتار، اصل توحید، اصل بهداشت و اصل عقلانیت) قرار داده شدند؛ در ادامه و در بخش یافته‌های پژوهش، چگونگی انجام دادن جست‌وجوی سیستماتیک و انتخاب مقاله‌های مناسب برای تحلیل کیفی و کمی شرح داده می‌شود.

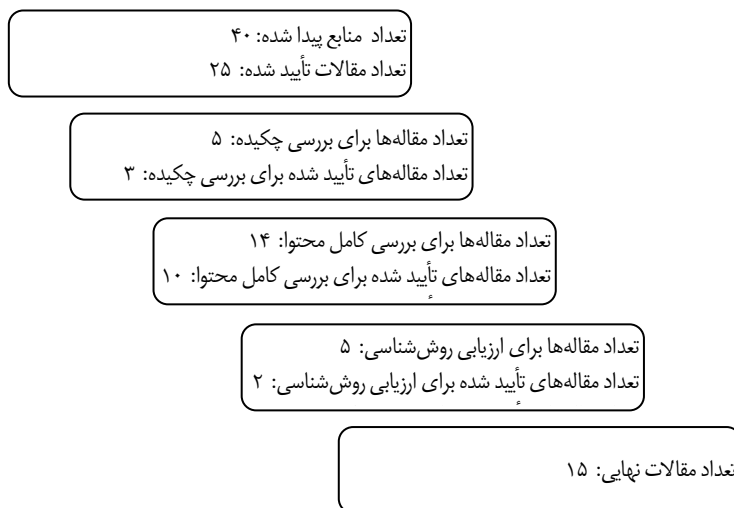
گام اول: تنظیم پرسش‌های پژوهش؛ پارامترهای تحقیق شامل چه چیز **What**؛ چه جامعه‌ای **Who**؛ محدودیت زمانی **When**؛ چگونگی روش **How** است که براساس پرسش‌های پژوهش شکل گرفته است.

گام دوم: بررسی نظام‌مند متون؛ جامعه آماری پژوهش را تمام اسناد علمی، گزارش‌های پژوهشی، پایگاه‌های داده و نشریه‌های داخلی مرتبط در تربیت شهروندی از منظر منابع اسلامی در طی سال‌های اخیر انجام شده‌اند را تشکیل می‌دهد.

شکل ۱، پارامترهای مختلفی مانند عنوان، چکیده، محتوا، دسترسی، و کیفیت روش پژوهش ارزیابی شده است.

گام سوم: جست‌وجو و انتخاب مقاله‌های مناسب؛ برای انتخاب مقاله‌های مناسب براساس الگوریتم مشاهده شده در

شکل ۱. مشخصات پژوهش‌های شناسایی شده

سؤال اول: مطالعات تجربی کیفی مرتبط با هدف پژوهش کدامند؟

گام چهارم: استخراج نتایج، اطلاعات مقاله‌ها براساس مرجع مربوط به هر مقاله شامل نام و نام خانوادگی نویسنده، به همراه سال انتشار مقاله و اجزای هماهنگی بیان شده در هر مقاله طبقه‌بندی شد.

جدول ۱. مطالعات تجربی مورد تأیید برای پژوهش

محل ثبت	نام اثر	تاریخ	مؤلف
دانشگاه مازندران	بررسی مفهوم و گستره آموزش تربیت شهروندی در نهج البلاغه؛	۱۳۹۱	سالار
پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت	بررسی تربیت مدنی از دیدگاه امام علی (ع) با تأکید بر نهج البلاغه؛	۱۳۹۲	سبحانی‌نژاد و همکاران
پژوهش‌های اجتماعی اسلام	مؤلفه‌های تربیت شهروندی از منظر قرآن و سنت؛	۱۳۹۵	اخگر و خلیلی
فرهنگ در دانشگاه اسلامی	مطالعه وضعیت و موانع توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی اسلامی در دانشگاه؛	۱۳۹۴	خوشروودی و همکاران
فصلنامه تربیت اسلامی	ارائه الگویی برای تربیت شهروندی تراز جامعه اسلامی براساس رهیافت‌هایی از رساله حقوق امام سجاد (ع)؛	۱۳۹۸	صالحی و همکاران
پژوهش نامه علوی	حقوق و تربیت شهروندی در نهج البلاغه؛	۱۳۹۰	پورطهماسی و تاجور
مجموعه مقالات تربیت اسلامی	چشم‌اندازی به تربیت مدنی از دیدگاه اسلام؛	۱۳۷۹	علم‌الهدی
مجله مهندسی فرهنگی	اصول تربیت مبتنی بر مبانی ارزشی تربیت شهروندی از منظر اسلام؛	۱۳۹۲	حیدری و همکاران
منیر	حقوق بشر در نهج البلاغه؛	۱۳۸۳	تهرانی‌دوست
واحد تهران مرکزی	بررسی مفهوم تربیت شهروندی در نهج البلاغه و استخراج دلالت‌های تربیتی آن؛	۱۳۹۳	دلوق‌پوش
پژوهش دینی	تحلیل مبانی تربیت شهروندی از منظر آموزه‌های قرآن کریم؛	۱۳۹۸	فاتحی و همکاران
مطالعات ملی	مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی؛	۱۳۹۲	کیشانی‌فراهانی و همکاران
همایش	بررسی برخی از مؤلفه‌ها و اصول تربیت شهروندی و کرامت انسانی از منظر اسلام و قرآن؛	۱۳۸۹	کاظمی و بهرامی
روان‌شناسی تربیتی	بررسی مبانی تربیت اجتماعی از دیدگاه امام سجاد (ع) در صحیفه سجادیه؛	۱۳۸۹	ملاسلمانی و همکاران
فردوسی مشهد	تربیت اسلامی در عصر جهانی شدن: مفهوم، مبانی، اصول و روش‌های تربیت شهروندی جهانی از دیدگاه قرآن کریم؛	۱۳۹۴	ظاهرپور

تجربی کیفی پژوهش‌های اسلامی کشف و برجسب گذاری شدند. یافته‌ها درن مرحله نشان داد در مطالعات گذشته تاکنون چنین مطالعه نظام‌مندی انجام نگرفته است و هر یک از مطالعات پیشین، فقط به جنبه‌ای ویژه از مقوله شناسایی و استقرار استعداد تربیت شهروندی براساس یکی از منابع اسلامی توجه داشته‌اند و هیچ یک از تحقیقات چارچوبی منسجم و نظام‌مند نداشته‌اند.

سؤال دوم: براساس پژوهش‌های کیفی انجام شده، اصول و ابعاد تشکیل دهنده تربیت شهروند اسلامی کدامند؟

براساس تحلیل‌های صورت گرفته و تحلیل محتوای مقالات، ۱۵ مقاله نهایی به منظور بررسی و تحلیل محتوا انتخاب شدند.

گام پنجم: تجزیه و تحلیل و تلفیق یافته‌های کیفی؛ درن تحقیق، براساس مطالعات پیشین برای تمام اطلاعات استخراج شده کدی در نظر گرفته شد و سپس با در نظر گرفتن مفهوم هر یک از کدها، در یک مفهوم مشابه دسته‌بندی شد. برن اساس، مفاهیم تحقیق مشخص شدند.

براساس تحلیل‌های صورت گرفته و تحلیل محتوای مقالات، ۴۰ مقاله نهایی انتخاب شدند و در مجموع ۶ مقوله کلیدی و ۱۵ مفهوم و ۴۸ کد برای مؤلفه‌های تربیت شهروندی براساس مبانی

جدول ۲. تحلیل محتوای مطالعات تجربی پژوهش

مقولات کلیدی	مفاهیم اصلی	کدها	فراوانی نسبی
اصل آزادی	آزادی اندیشه	احترام به اندیشه و عقاید، مردم‌سالاری دینی، شایسته‌سالاری؛	۵۸٪
اصل عدالت	دادن حق	شناخت حقوق، دفاع از حقوق بشر؛	۸۷٪
	عدالت	عدالت؛	۹۰٪
اصل حفظ کرامت انسانی	نوع دوستی	احسان، بخشش، توجه به محرومین، ثار و از خودگذشتگی؛	۶۸٪
	احترام	احترام به پدر و مادر، محبت و دوستی، احترام به همسایه، احترام به خود و دیگران؛	۵۹٪
	رازداری	امانت‌داری، عیب پوشی؛	۶۰٪
اصل اعتدال در رفتار	رفتار مناسب	ادب، انصاف، شجاعت، خوشرویی، صبر، عزت و شکوه؛	۵۲٪
	بی‌ریایی	صداقت و راستگویی، مسئولیت‌پذیری؛	۶۳٪
	کسب حلال	مبارزه با فساد، امنیت و رفاه، کسب و کار و درآمد حلال؛	۴۵٪
اصل توحید	انجام اوامر الهی	امر به معروف و نهی از منکر، قدردانی و نعمت پروری، صدقه دادن؛	۷۵٪
	خداهمچوری	یکتاپرستی، مان اسلامی، مبنا قرار دادن اوامر الهی، برتری فرمان خدا؛	۱۰۰٪
اصل بهداشت روانی و جسمانی	مهارت زندگی	خویشتن‌داری، خودشناسی، مهارت حل مسئله و تصمیم‌گیری، برخورد منطقی و سنجیده جهت حل مشکلات؛	۴۸٪
	بهداشت فردی و اجتماعی	نظافت و پاکیزگی، سلامت فردی و اجتماعی، منظم بودن؛	۵۷٪
اصل عقلانیت	جست‌وجوگر	پرورش تفکر، حقیقت‌جویی، نده نگری، توانایی داشتن تفکر انتقادی؛	۵۱٪
	تدبیر	شور و مشورت، مشارکت‌پذیری؛	۶۹٪

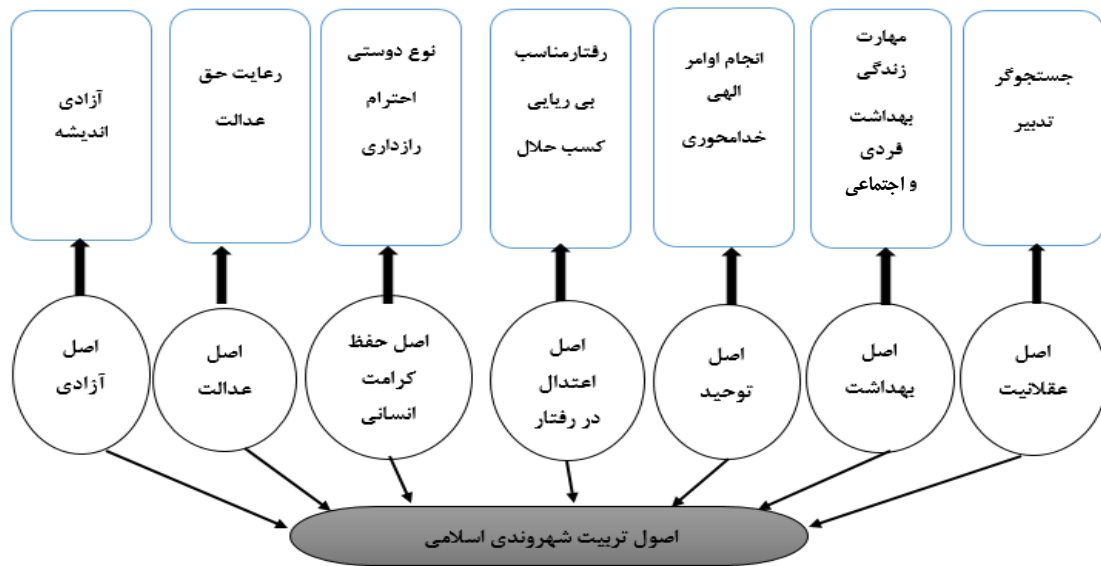
با ۸۸٪ بود که براساس نظر گویت (۲۰۱۴) مقدار کاپای بین ۱ و ۰/۸ عالی و قابل قبول است که براساس نتایج پژوهش مقدار کاپا نشان‌دهنده مناسب بودن اصول و مؤلفه‌ها براساس نظر متخصصان می‌باشد.

گام هفتم: ارائه یافته‌ها، براساس مطالعات پیشین و کدهای استخراج شده، مؤلفه‌های اصلی تربیت شهروندی در هفت بعد اصلی تربیتی به شرح زیر به دنبال پاسخ به سؤال سوم و در قالب یک الگو ارائه شده است:

گام ششم: کنترل کدهای استخراجی، منظور کنترل مفاهیم استخراجی، از مقایسه نظر پژوهشگر با چند نفر خبره استفاده شده است که برای بررسی آن از شاخص کاپا استفاده گردید که شاخص کاپا بین صفر تا یک نوسان دارد و هرچه مقدار سنج به عدد به یک نزدیک‌تر باشد، نشان می‌دهد توافق بین متخصصان وجود دارد.

برای بررسی و کنترل کدهای استخراج شده از شاخص کاپا استفاده گردید که براساس نتایج بررسی‌ها میزان شاخص کاپا برابر

سؤال سوم: الگوی نهایی تربیت شهروند اسلامی براساس مطالعات قبلی چگونه است؟

شکل ۲. الگوی تربیت شهروندی اسلامی

مجموع مطالعات، هفت اصل اساسی به‌عنوان اصول تربیت شهروندی اسلامی مورد تأکید و توجه قرار گرفته است. با در نظر گرفتن این واقعیت که رویکرد و تعاریف شهروندی در جامعه مدرن امروزی نسبت به تربیت شهروندی در زمان قدیم متفاوت شده است، می‌توان گفت که دین مبین اسلام با توجه به کامل بودن آن در بین تمامی ادیان و مکاتب مختلف فکری، همچون جامعه مدرن در همان اوایل در اندیشه تربیت شهروندانی روزآمد بوده است که شاهد مدعای آن اسناد معتبر و منابع مختلف اسلامی و تحقیقات مرتبط با تربیت شهروند اسلامی می‌باشد که در فحوای آنها به اهمیت تربیت شهروندی پرداخته شده است و با توجه به اینکه از پژوهش‌های تجربی پیشینی هر کدام ابعادی از تربیت شهروندی را مورد توجه قرار داده‌اند؛ به همین خاطر در این پژوهش به ادغام نتایج در راستای رسیدن به یک منظومه مستدل تحت عنوان «الگوی جامع تربیت شهروند اسلامی» پرداخته شد. براساس نتایج این پژوهش تربیت شهروند اسلامی شامل هفت اصل اساسی است که باید مورد توجه متخصصان تعلیم و تربیت اسلامی قرار گیرد؛ ۱. اصل آزادی: آزادی عبارتست از نبود موانع بیرونی و درونی برای انجام اعمال و

شکل ۲ الگوی نهایی تربیت شهروندی در تحقیق فرا ترکیب پیش رو که از برآیند تحلیل و بازنگری دقیق و عمیق هسته اصلی تحقیقات پیشینی از منابع تجربی اسلامی استخراج گردیده‌اند، نشان دهنده این واقعیت اساسی است که در منابع تجربی اسلامی هفت اصل مبنایی در تربیت شهروندی قابلیت انکشاف دارد که عبارتند از: اصل آزادی، اصل عدالت، اصل حفظ کرامت انسانی، اصل اعتدال در رفتار، اصل توحید، اصل بهداشت و اصل عقلانیت؛ که در این پژوهش به عنوان اصول تربیت شهروند اسلامی در مقام الگوی مستند تربیت شهروندی اسلامی ارائه شده است.

بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش به‌منظور شناسایی و دستیابی به یک الگوی جامع از تربیت شهروندی اسلامی براساس مطالعات تجربی تربیت شهروند اسلامی با تأکید بر منابع اسلامی انجام گردید و برای دستیابی به این هدف به تحلیل محتوای مطالعات تجربی مرتبط با عنوان پژوهش و ادغام نتایج پرداخته شد که رویکرد تحقیق فرا ترکیب براین منظور مورد استفاده قرار گرفت و رویکرد فرا ترکیب همچون فراتحلیل در تحقیقات کیفی به ادغام نتایج می‌پردازد که نتایج ادغام مطالعات تجربی مرتبط با تحقیق نشان داد که در

رفتارهای شایسته و ترک رفتارهای ناشایست که به نوبه خود موجب تقرب می‌شود (داودی و کارآمد، ۱۴۰۰، ص ۹۹).

در ارتباط با آزادی در منابع مختلف و متخصصان تأکید زیادی بر آزادی داشته‌اند و آزادی را در تمام جنبه‌های سیاسی، اجتماعی و عقیدتی مورد توجه قرار داده‌اند (مطهری، ۱۳۷۳، ص ۶۵) آزادی آنقدر اهمیت دارد که حتی پروردگار بلند مرتبه بشر را در پذیرش دین آزاد گذاشته است (بقره، ۲۵۶) و آزادی و اختیار را از او سلب نکرده است، فلذا در تعلیم و تربیت که جزئی از برنامه زندگی انسان و بلکه تمام زندگی است، رعایت آزادی انسان اصلی اساسی به حساب می‌آید و زمینه لازم برای تحقق قابلیت‌های وی فراهم می‌شود (داودی و کارآمد، ۱۴۰۰، ص ۲۱۱)، از آزادی به‌عنوان یکی از مقدس‌ترین استعدادهایی که در بشر وجود دارد و آدمی به شدت به آن نیازمند است یاد می‌کند. در واقع اصل آزادی از اصول مهم در تربیت شهروندی در جامعه مدرن نیز می‌باشد و نتایج این پژوهش هم براهمیت ویژه این اصل در تربیت شهروند اسلامی براساس منابع تجربی اسلامی اشاره می‌کند. ۲. اصل عدالت: یعنی اعمال حق و تکلیف با توجه به توانایی‌های انسان؛ مطابق دیدگاه اسلامی، همه انسان‌ها در نظر خداوند یکسانند و دارای سرشت و فطرت الهی مشترکی هستند و تنها عامل برتری آنان تقوای الهی است (حجرات، ۱۳) و نزد خدای متعال همه انسان‌ها ارزش یکسانی دارند و در بهره‌مندی از امکانات و نعمات الهی با یکدیگر تفاوتی ندارند، از حق مساوی در مشارکت در امور مدنی و سیاسی برخوردارند (داودی و کارآمد، ۱۴۰۰، ص ۶۴).

عنصر عدالت از چنان اهمیت والایی در اسلام برخوردار است که به‌عنوان مهم‌ترین هدف بعثت انبیا از آن یاد شده است، که خداوند در قرآن می‌فرماید همانا ما پیامبران خود را با ادله و معجزات به خلق فرستادیم و برایشان کتاب و میزان نازل کردیم تا مردم به عدالت قیام کنند (حدید، ۲۵). در این پژوهش نیز نشان داده شد که منابع تجربی اسلامی نیز بر وجود عدالت در تربیت شهروند اسلامی اهمیت ویژه داده شده است و تقریباً تمامی پژوهش‌ها بر وجود اصل عدالت در اصول تربیت شهروندی تأکید کرده‌اند. ۳. اصل کرامت انسانی: بزرگ نگه داشتن حرمت انسانی و حفظ آن از مهم‌ترین بعدهای تربیت شهروندی اسلامی است که در این پژوهش براساس ادغام نتایج پژوهش‌های قبلی

مورد تأکید قرار گرفته است و در قرآن کریم نیز به‌عنوان ختم الکلام تمامی منابع متون بارها مورد تأکید قرار گرفته است و به‌عنوان یک اصل تربیت شهروندی اسلامی و حتی در منابع غیراسلامی نیز بر آن تأکید ویژه‌ای شده است؛ در قرآن در سُور، حجر، ۲۹؛ حجرات، ۳؛ طه، ۴۴ و نیز مشخصاً در آیه ۷۰ سوره "اسراء" بیان می‌دارد که ما فرزندان آدم را کرامت بخشیدیم و بر دریا و خشکی سوار کردیم و از چیزهای خوش و پاکیزه روزی دادیم و بر بسیاری از مخلوقات خویش برتری شان بخشیدیم. این بر اهمیت ویژه حفظ و کرامت انسانی تأکید دارد. رعایت عزت انسانی در تربیت شهروندی در جایی اهمیت پیدا می‌کند که جامعه ضمن عدم انجام برخوردهای تحقیرآمیز با افراد غیرخطاکار، زمینه تقویت ایمان و انجام مداوم عمل صالح را برای رسیدن به قرب الی الله برای افراد فراهم نماید. ۴. اصل اعتدال در رفتار: نگه داشتن اندازه در کارهاست. میانه‌روی، توازن و گرفتن حد وسط و جلوگیری از افراط و تفریط که همان رسیدن به حقیقت و ترازوی تعادل است در قرآن همچون در سوره بقره آیه ۱۴۳ مورد تأکید است که در ترجمه آیه می‌فرماید: «و بدین گونه شما را امتی میانه قرار دادیم، تا بر مردم گواه باشید» لذا حکم فرمایی اصل اعتدال بر تمام فعالیت‌های انسانی اعم از برنامه، تصمیم‌گیری، کردار و رفتار و دوری از یک سونگری و افراط و تفریط (که منتهی به انحراف و تباهی و تزلزل است) باعث ساماندهی درست زندگی و دستیابی به رفتارهای بهنجار در انسان می‌شود (داودی و کارآمد، ۱۴۰۰، ص ۱۹۹) و بنابراین در مطالعات تجربی تربیت شهروند اسلامی نیز به‌عنوان یک اصل تربیتی شناخته شده است. ۵. اصل توحید: محوریت خداوند کنش و واکنش‌های فکری و عملی، مقدمه‌ای بر معنادار بودن حیات انسانی شده و فعالیت‌های او را از زنجیر تسلسل‌های باطله‌ها و او را در مدار هدفمندی و سرمنشاء داری، توکل، توسل و حرکت منتهی به ماندگاری و اصالت وجود قرار می‌دهد. در آیات متعدد قرآنی بر جهان‌بینی توحیدی تأکید شده است از جمله: قصص، ۸۸؛ بقره، ۱۱۵؛ شوری، ۱۱؛ شوری، ۵۳؛ زمر، ۱۴ و مشخصاً در جهان‌بینی توحیدی جهت و مدار تمام فعالیت‌های انسان بر محوریت خدا قرار دارد و در گرو تقرب به اوست که انسان‌ها را از بیراهه‌ها و تنگناهای سقوط باز می‌دارد. خدامحوری و توجه به دستورات و

شامل هفت اصل بود که این اصول، می‌تواند در مقام یک الگوی مطلوب و منطبق، در متن تربیتی جامعهٔ مُدرن امروزی معرفی گردد و بر همین اساس پیشنهاد گردید که دستگاه‌های متولی پایه‌ای تعلیم و تربیتی و خصوصاً آموزش و پرورش با تدوین دوره‌های آموزشی و ضمن خدمت به‌عنوان یک ابزار در جهت نهادینه سازی موضوع، معلمان و مربیان را به جهت انتقال اصول تدوین شده در این پژوهش را به پیکرهٔ تربیتی نسل نوپای جامعه آشنا سازند - بخش‌های دولتی و غیردولتی به ویژه سازمان‌های مردم نهاد فعال در زمینه تربیت اجتماعی، اقتصادی و کسب و کار، سیاسی، بهداشتی، اقتصادی، قضایی، فرهنگی (همچون سازمان تبلیغات اسلامی، نیروی انتظامی، شهرداری، فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان‌های مردم نهاد فرهنگی و مذهبی، مساجد، میراث فرهنگی و گردشگری و...) مشارکت‌های جدی را در این عرصه ایفا نمایند - زمینه‌ها و بسترهای مناسب از لحاظ اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی به منظور به‌کارگیری مفهوم "تربیت شهروندی اسلامی" در منابع و محتوای آموزشی از دیگر پیشنهادات ارائه شده در این پژوهش بوده است.

اوامر الهی که توسط پیامبران و کتب آسمانی مطرح شده است به‌عنوان یکی از مهم‌ترین موارد در تربیت شهروندان آورده شده است؛ اصل خدا محوری به‌عنوان یک مبنای ارزشی در فلسفه تربیتی اسلامی جایگاه خاص و منحصر به فردی دارد که باید در تربیت شهروند اسلامی مورد تأکید قرار گیرد. ۶. اصل بهداشت جسمانی و روانی: در دین اسلام تأکید زیادی بر روان و جسم سالم شده است و بارها تأکید شده است که روان خود را از عواطف ناخوشایند درون فردی دور نماییم و از جاد تعارضات درونی و بین فردی نیز به شدت در راستای سلامت روانی بپرهیزیم. سلامت و طهارت جسم رابطه‌ای دوسویه با سلامت نفس و روان انسان دارد و هر کدام بر دیگری مؤثرند و اگر که سلامت و بهداشت جسم نیازمند پرورش مهارت‌هایی است که قوای محرکهٔ انسان بتواند مسیر خود را در پیش بگیرد (بقره، ۲۴۷ و قصص، ۲۶) در سویی دیگر، سلامت و بهداشت نفس و فطرت، در یک معنا تهذیب نفس و پاک کردن فطرت انسان را شامل می‌شود بنابراین، سلامت جسمانی یکی از امتیازات است؛ چراکه بیماری و نقص جسمانی، مانعی برای انجام واجبات مهم خواهد بود؛ از این رو است که گفته می‌شود عقل سالم در بدن سالم است؛ زیرا بدن است که وسیلهٔ فعالیت و عمل تهذیب و تزکیهٔ نفس بوده، و نمایندهٔ روح انسانی است. ۷. اصل عقلانیت: عقل، یکی از ابزارهای مهم شناخت انسان است که ساختن صورت‌های جدید از حواس به وسیلهٔ تجزیه و تحلیل و تولید استدلال‌ات عام و ادراک کلیات و مجردات غیرمادی، شناخت درست و نادرست و خوب و بد، از اهم کارکردهای قوهٔ عقل انسانی است. در آیات قرآنی، به معنای بازداشتن و نگه‌داری بخردورزی و تفکر مطلوب و هدایت شده در منابع اسلامی مورد توجه می‌باشد. این بیانگر اندیشه‌ورزی انسان است (باقری، ۱۳۸۵، ص ۲۰۱) و در منابع اسلامی نیز توجه به عقلانیت به‌عنوان یک اصل تربیتی برای شهروندان باید مورد توجه قرار گیرد. تربیت عقلانی انسان به‌عنوان خلیفه خدا در زمین در قرآن کریم به‌عنوان یکی از ارکان اصلی تربیتی مورد توجه قرار گرفته است. در قرآن کریم در سوره‌های مختلفی از جمله: بقره؛ مائده؛ انفال و طور نیز به منزلت عقلانی انسان اشاره شده است.

براساس نتایج این پژوهش اصول تربیت شهروند اسلامی

منابع

* قرآن مجید

۱. اخگر، مسعود و معصومه خلیلی (۱۳۹۵)، «مؤلفه‌های تربیت شهروندی از منظر قرآن و سنت»، پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، ۲۲(۲) پیاپی ۱۰۹، ص ۱۵۱-۱۸۱.
۲. باقری، خسرو (۱۳۸۵)، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، جلد ۱، تهران: مدرسه.
۳. پورطهماسبی، سیاوش و آذر تاجور (۱۳۹۰)، «حقوق و تربیت شهروندی در نهج البلاغه»، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۲(۲)، ص ۱-۲۳.
۴. تهرانی دوست، فاطمه (۱۳۸۳)، حقوق بشر در نهج البلاغه، نشر منیر، چ ۱.
۵. جمالی تازه کند، محمد؛ محسن طالبزاده نوبریان و محمود ابوالقاسمی (۱۳۹۲)، «تحلیل جایگاه مؤلفه‌های تربیت شهروندی در محتوای برنامه درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه»، پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، ۱۰(۱۰)، ص ۱-۱۹.
۶. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۷)، فلسفه حقوق بشر، چ ۲، قم: انتشارات اسراء.
۷. حیدری، محمدحسین؛ کمال نصرتی‌هشی و محمد نریمانی (۱۳۹۲)، «اصول تربیت مبتنی بر مبانی ارزشی تربیت شهروندی از منظر اسلام»، مهندسی فرهنگی، ۸(۷۶)، ص ۲۴-۴۹.
۸. خان محمدی هزاوه، حمیدرضا؛ حسن زارعی؛ محمد میره‌ای؛ سید حسن اخوان علوی و امین فرجی (۱۳۹۹)، «طراحی الگوی فرهنگ شهروندی اسلامی ایرانی مبتنی بر روش فراترکیب و راهکارهایی برای توسعه آن»، مدیریت فرهنگ سازمانی، ۱۸(۲)، (پیاپی ۵۶)، ص ۳۵۱-۳۷۷.
۹. داودی، محمد و حسین کارآمد (۱۴۰۰)، فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، نشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و دانشگاه فرهنگیان، چاپ سوم.
۱۰. دلق‌پوش، فرهاد (۱۳۹۳)، «مفهوم تربیت شهروندی در نهج البلاغه و استخراج دلالت‌های تربیتی آن»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، چاپ نشده، دانشکده روان‌شناسی و علوم اجتماعی دانشگاه آزاد واحد تهران مرکزی.
۱۱. سالار، صاحبه (۱۳۹۱)، «بررسی مفهوم و گستره آموزش و تربیت شهروندی در نهج البلاغه»، پایان نامه M.A تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه مازندران، شهریور ۱۳۹۱.
۱۲. سبجانی‌نژاد، مهدی؛ اکبر رهنما و احمد علی بهرام (۱۳۹۲)، «بررسی تربیت مدنی از دیدگاه امام علی (علیه السلام) با تأکید بر نهج البلاغه»، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۱(۱۸)، ص ۶۹-۹۱.
۱۳. صالحی، اکبر؛ فرامرز محمدی پویا و سینا ترکاشوند (۱۳۹۸)، «ارائه الگویی برای تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی براساس رهیافت‌هایی از رساله الحقوق امام سجاد»، تربیت اسلامی، ۱۴(۳۰)، ص ۱۳۱-۱۵۴.
۱۴. طاهرپور، محمد شریف (۱۳۹۴)، تربیت اسلامی در عصر جهانی شدن: مفهوم، مبانی، اصول و روش‌های تربیت شهروند جهانی از دیدگاه قرآن کریم، (پایان نامه چاپ نشده درجه دکترا دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه فردوسی مشهد).
۱۵. علم الهدی، جمیله (۱۳۷۹)، «چشم اندازی به تربیت مدنی از دیدگاه اسلام»، مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، (۱)، ۱۵۵-۱۹۲.
۱۶. فاتحی، فؤاد؛ ایران‌دخت فیاض؛ سعید بهشتی و کیوان بلندهمتان (۱۳۹۸)، «تحلیل مبانی تربیت شهروندی از منظر آموزه‌های قرآن کریم»، پژوهش دینی، (۳۹)، ص ۲۳۵-۲۶۳.
۱۷. فرمehنی فراهانی، محسن (۱۳۸۹)، تربیت شهروندی: تاریخچه، رویکردها، اهداف، اصول، ضرورت، ابهام، گستره، مطالعات تطبیقی، برنامه درسی، تهران: نشر آبیژ.
۱۸. عرفانه قاسم‌پورخوشرودی و حجت صفارحیدری (۱۳۹۴)، «مطالعه وضعیت و موانع توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروند اسلامی در دانشگاه (مطالعه موردی دانشگاه مازندران) (براساس نهج البلاغه)»، فرهنگ در دانشگاه اسلامی، ۵(۲)، ص ۲۷۳-۲۹۴.

- اجتماعی دوره راهنمایی از دیدگاه دبیران»، رهبری و مدیریت آموزشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرمسار، ۴(۱)، ص ۱۴۱-۱۶۰.
28. Almaamari, S.N.A. (2009), Citizenship Education in Initial Teacher Education in the sultanate of Oman: An exploratory study of the perceptions of student teachers of social studies and their tutors. PhD Thesis in curriculum studies, faculty of Education, University of Glasgow, Scotland, UK.
29. Howard, R., et al (2005), What School Administrators Need to Know About Character and Citizenship Education.
30. Prior, W. (1999), What is meant to be a good citizen in Australia. ACSA Preth, Australia.
31. Giroux, H.A. (1983), Theory and resistance in education: A pedagogy for the politics of the opposition. New York: Bergin and Garvey.
32. Sandelowski, M., & Barroso, J. (2006), Handbook for synthesizing qualitative research. Springer Publishing Company.
33. Voils, C. I., Sandelowski, M., Barroso, J., & Hasselblad, V. (2008), Making Sense of Qualitative and Quantitative Findings in Mixed Research Synthesis Studies. *Field methods*, 20(1), 3-25. <https://doi.org/10.1177/1525822X07307463>.
34. Wolf, Klaus Dieter (1999), "The new raison d'etat as a problem for democracy in world society", *European journal of International Relations*, 5(3), 333-63.
35. <https://analysisacademy.com/8096/meta-synthesis-steps.html#-ftnref1>.
۱۹. کاظمی، محمود و بهرام بهرامی (۱۳۸۹)، «بررسی برخی از مؤلفه‌ها و اصول تربیت شهروندی و کرامت انسانی از منظر اسلام و قرآن»، سومین همایش ملی قرآن کریم سفینه النجاه عصر، تبریز، <https://civilica.com/doc/162366>.
۲۰. کاظمی‌زاده، زهرا (۱۳۹۴)، «اصول شهروندی و تربیت شهروند در آیات و روایات اسلامی»، پایان‌نامه M.A کارشناسی ارشد، دانشگاه قم، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
۲۱. کیشانی‌فراهانی، عزت‌الله؛ محسن فرم‌پینی‌فراهانی و اکبر رهنما (۱۳۹۲)، «مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی»، مطالعات ملی، ۱۴ (۴)، ص ۵۱-۷۴.
۲۲. لطف‌آبادی، حسین (۱۳۸۵)، «آموزش شهروندی ملی و جهانی همراه با تحکیم هویت و نظام ارزشی دانش‌آموزان»، نوآوری‌های آموزشی، ۵ (۱۷)، ص ۱۱-۴۴.
۲۳. محمدی، حسین؛ محمد مزیدی و سعید بهشتی (۱۳۹۶)، «تحلیل مفهومی مراحل و ابعاد تربیت شهروندی»، رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، ۸ (۴)، ص ۸۳-۱۰۴.
۲۴. مطهری، مرتضی (۱۳۷۳)، مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی، تهران: صدرا، ج چهارم.
۲۵. ملاسلمانی، فرشته؛ علی قائمی و سعید بهشتی (۱۳۸۹)، «بررسی مبانی تربیت اجتماعی از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام) در صحیفه سجادیه»، فصلنامه روانشناسی تربیتی، ۱۷ (۶)، ص ۱۱۹-۱۴۴.
۲۶. وزیری، مژده و شیدا جهانی (۱۳۸۵)، «مهارت‌های شهروندی مورد نیاز دانش‌آموزان دبستان‌های شهرستان زلزله زده بم»، نوآوری‌های آموزشی، ۵ (۱۷)، ص ۱۶۳-۱۸۲.
۲۷. هاشمی، سید احمد (۱۳۸۹)، «بررسی میزان استفاده از مفاهیم تربیت شهروندی در محتوای کتاب‌های تعلیمات